

De schande van de Imbosch

tekst en foto's Hans van den Bos

Al bladerend in het kersverse boek *Begrazing in Nederlandse en Vlaamse natuurgebieden* van Fokko Erhart beseft je dat er de laatste decennia in ons natuurbeheer wel erg veel is veranderd. Al die beesten maken het buiten spannender, maar is de natuur er ook beter van geworden? Nieuwe Veluwe gaat eens bomen met hoofdauteur Fokko Erhart. Een eenduidig antwoord is er niet. Wat is beter en wiens woord is wet? Op de Veluwezoom bijvoorbeeld waardeert Fokko vooral de ruimte voor de natuurlijke processen, terwijl de provincie primair de doelsoorten voor Natura 2000 telt. Wie heeft er gelijk?

Schotse hooglander in de Imbosch. In 1982 begon het begrazingsexperiment met deze runderen in de Imbosch. Jagers en bosbouwers spraken er schande van; de grazers zouden alle bomen opvreten en de herten verjagen.

Waar kan dat gesprek beter plaatsvinden dan in een van de oudste, omvangrijkste en wildste begrazingsprojecten van de Lage Landen: het Nationaal Park Veluwezoom? Want hier bij Natuurmonumenten begon in 1982 in een afgelegen dennenbos op de Imbosch een begrazingsexperiment met runderen om het gebied natuurlijker maken en om iets doen tegen de weelderige grasgroei van vooral bochtige smele. Het werd bioloog Harm van de Veen, initiatiefnemer en pleitbezorger van een veel natuurlijker Veluwe, echter niet gegund om wisenten los te laten. Hij moest genoeg nemen met de tweede cast: een tiental Schotse hooglandrunderen, een klein en gemoedelijk ras dat vanwege de dikke vacht jaarrond buiten kan blijven. Maar zelfs daar spraken jagers en bosbouwers schande van; de grazers zouden alle bomen opvreten en de herten verjagen. Desondanks startte de kudde op een met draden afgezet terrein van 173 hectare, een proef die vijf jaar zou duren. Een lang verhaal kort: het werd een succes en de kudde kon blijven. Daarna is het te begrazen areaal regelmatig met aanliggende gronden uitgebreid en via het ecoduct bij Terlet kunnen de hooglanders nu zelfs, net als de zwijnen en herten, de A50 oversteken. Op dit moment beschikken de runderen over een gebied van vijftig vierkante kilometer, oftewel 5000 hectare, waar zij vrij kunnen bewegen. Hun aantal is gegroeid tot circa tweehonderd dieren. Aangezien sinds 2002 de runderen 's winters niet meer worden bijgevoerd grijpt de mens nauwelijks meer in. Soms worden dieren met de kogel gedood om uitzichtloos lijden – bijvoorbeeld na een ongeluk – te voorkomen; dit komt volgens de beheerder jaarlijks maar een paar keer voor.

Sociale kudde met veel interactie

Fokko Erhart kent de Veluwezoom goed; hij komt er al decennia, vooral om vogels te kijken. Hij is opgetogen dat hij al direct bij de ingang bij de oude landbouwenclave van Terlet pal naast de A50 enige tientallen runderen in het veld zien staan. Dat is niet vanzelfsprekend, zegt hij: 'Je kunt hier ook drie dagen rondlopen zonder een beest te zien.' Vijfentwintig jaar werkte hij als kuddebeheerder voor ARK Natuurontwikkeling, het

Een mestkever op een uitwerpsel van een Schotse hooglander. Omdat Schotse hooglanders niet zoals in de veehouderij met medicijnen ontwormd worden, leven er veel specifieke diersoorten op en in de poep. Al die beestjes hebben een nuttige rol bij de afbraak van de poep en maken de mineralen weer voor het ecosysteem beschikbaar.

huidige Ark Free Nature, in de Gelderse Poort en tegenwoordig is hij zelfstandig adviseur begrazing.

Gewoontegetrouw scant hij de kudde: waar staan de mannen, waar de vrouwen en wat is hun gedrag? Fokko: 'In elk geval zie ik meerdere stieren tussen de koeien lopen, en dat is heel bijzonder in Nederlandse natuurgebieden. Het is een sociale kudde met veel interactie, doordat beide geslachten jaarrond in hetzelfde gebied leven. Dat is onvergelijkbaar met een kudde waarbij een stier slechts kort bij de koeien mag om voor de reproductie te zorgen.'

Sinds de felle discussies over de hoefdieren in de Oostvaardersplassen – wel of niet 's winters bijvoeren om de hongerdood te voorkomen? – gaat het bij begrazing in natuurgebieden vaker over diergezondheid. 'Over de hoeveelheid vet op de botten. Als we hier om ons heen kijken, zien we dat die zwarte daar niet zo dik is, die rode ook niet, maar de volgende rode wel, net als die andere zwarte. In deze tijd van het jaar, als in november de grasgroei stopt, zijn de dieren op hun zwaarst. In de wintermaanden kunnen ze vervolgens tot wel een kwart van hun lichaamsgewicht verliezen. Ze zijn eind maart, begin april als de grasgroei weer begint op hun magerst. Dit is de natuurlijke cyclus. Een kudde bestaat altijd uit zwakkere en gezondere dieren. De een zal het redden, de ander niet.'

Fokko loopt naar een strook grond met een

raster eromheen om het effect van ruibegrazing te onderzoeken. Runderen er niet bij, maar de herten wel. Fokko beide kanten van het draad staat gras binnen het raster groeit ook spontaan schoten meidoorn. Komt dat doordat begrazingsdruk op het veld te hoog is het niet durven zeggen. Ik ben geen schapper, slechts een waarnemer. Misschien is het een kwestie van tijd en grazen hooglanders over tien jaar ook op het tussen de meidoornstruiken.' Later zullen op de hei een circa veertig jaar oude sure zien die overtuigend illustreert wat gebeurt als je grote grazers uitsluit: een dicht dennenbosje. Het toont aan dat grote planteneters op de hei de natuurbossuccessie effectief vertragen.

Poepfauna

We verlaten de grazende kudde en zoeken elders in het gebied naar sporen die de aanwezigheid van de grazers verklaren. We komen langs een ondiepe stierengroep waar een macho tijdens de bronst blijft last had van zijn hormonen en drang tot grondverzet. In de hei ontdekken we een ijelige grove den die door herhaald gebeit het bonsaistadium maar niet kan ontlopen. En verderop de onvermijdelijke koeie. Fokko reageert enthousiast: 'Poep is belangrijk. Door de vlaaien die de runderen achterlaten verspreiden zij mineralen over het terrein. En omdat deze beesten r

de hooglander in de Imbosch. In 1982 begon
de grazingsexperiment met deze runderen in de
bosch. Jagers en bosbouwers spraken er schande
de grazers zouden alle bomen opvreten en de
verjagen.

kan dat gesprek beter plaatsvinden dan
n van de oudste, omvangrijkste en
de begrazingsprojecten van de Lage
en: het Nationaal Park Veluwezoom?
hier bij Natuurmonumenten begon in
in een afgelegen dennenbos op de
sch een begrazingsexperiment met
ren om het gebied natuurlijker maken
n iets doen tegen de weelderige gras-
van vooral bochtige smele. Het werd
ng Harm van de Veen, initiatiefnemer en
ezorger van een veel natuurlijker
re, echter niet gegund om wisenten los
en. Hij moest genoeg nemen met de
le cast: een tiental Schotse hoogland-
ren, een klein en gemoedelijk ras dat
ege de dikke vacht jaarrond buiten kan
n. Maar zelfs daar spraken jagers en
uwers schande van; de grazers zouden
bomen opvreten en de herten verjagen.
ndanks startte de kudde op een met
n afgezet terrein van 173 hectare, een
die vijf jaar zou duren. Een lang ver-
ort: het werd een succes en de kudde
lijven. Daarna is het te begrazen areaal
matig met aanliggende gronden uit-
id en via het ecoduct bij Terlet kunnen
oglanders nu zelfs, net als de zwijnen
rten, de A50 oversteken. Op dit mo-
beschikken de runderen over een
d van vijftig vierkante kilometer, ofte-
000 hectare, waar zij vrij kunnen
gen. Hun aantal is gegroeid tot circa
onderd dieren. Aangezien sinds 2002
nderen 's winters niet meer worden
oerd grijpt de mens nauwelijks meer
ms worden dieren met de kogel gedood
tzichtloos lijden – bijvoorbeeld na een
uk – te voorkomen; dit komt volgens de
erder jaarlijks maar een paar keer voor.

le kudde met veel interactie
Erhart kent de Veluwezoom goed; hij
er al decennia, vooral om vogels te
. Hij is opgetogen dat hij al direct bij
gang bij de oude landbouwencave van
pal naast de A50 enige tientallen
ren in het veld zien staan. Dat is niet
lfsprekend, zegt hij: 'Je kunt hier ook
agen rondlopen zonder een beest te
Vijfentwintig jaar werkte hij als kudde-
erder voor ARK Natuurontwikkeling, het

Een mestkever op een uitwerpsel van een Schotse hooglander. Omdat Schotse hooglanders niet zoals in de veehouderij met medicijnen ontwormd worden, leven er veel specifieke diersoorten op en in de poep. Al die beestjes hebben een nuttige rol bij de afbraak van de poep en maken de mineralen weer voor het ecosysteem beschikbaar.

huidige Ark Free Nature, in de Gelderse Poort
en tegenwoordig is hij zelfstandig adviseur
begrazing.

Gewoontegetrouw scant hij de kudde: waar
staan de mannen, waar de vrouwen en wat is
hun gedrag? Fokko: 'In elk geval zie ik meer-
dere stieren tussen de koeien lopen, en dat
is heel bijzonder in Nederlandse natuur-
gebieden. Het is een sociale kudde met veel
interactie, doordat beide geslachten jaarrond
in hetzelfde gebied leven. Dat is onvergelijk-
baar met een kudde waarbij een stier slechts
kort bij de koeien mag om voor de reproduc-
tie te zorgen.'

Sinds de felle discussies over de hoefdieren
in de Oostvaardersplassen – wel of niet 's
winters bijvoeren om de hongerdood te voor-
komen? – gaat het bij begrazing in natuur-
gebieden vaker over diergezondheid. 'Over
de hoeveelheid vet op de botten. Als we hier
om ons heen kijken, zien we dat die zwarte
daar niet zo dik is, die rode ook niet, maar de
volgende rode wel, net als die andere zwarte.
In deze tijd van het jaar, als in november de
grasgroei stopt, zijn de dieren op hun zwaarst,
In de wintermaanden kunnen ze vervolgens
tot wel een kwart van hun lichaamsgewicht
verliezen. Ze zijn eind maart, begin april als
de grasgroei weer begint op hun magerst.
Dit is de natuurlijke cyclus. Een kudde
bestaat altijd uit zwakkere en gezondere
dieren. De een zal het redden, de ander niet.'

Fokko loopt naar een strook grond met een

raster eromheen om het effect van runder-
begrazing te onderzoeken. Runderen kunnen
er niet bij, maar de herten wel. Fokko: 'Aan
beide kanten van het draad staat gras, maar
binnen het raster groeit ook spontaan opge-
schoten meidoorn. Komt dat doordat de
begrazingsdruk op het veld te hoog is? Ik zou
het niet durven zeggen. Ik ben geen weten-
schapper, slechts een waarnemer. Misschien
is het een kwestie van tijd en grazen de
hooglanders over tien jaar ook op het veld
tussen de meidoornstruiken.' Later zullen we
op de hei een circa veertig jaar oude exclu-
sure zien die overtuigend illustreert wat er
gebeurt als je grote grazers uitsluit: een
dicht dennenbosje. Het toont aan dat de
grote planteneters op de hei de natuurlijke
bossuccessie effectief vertragen.

Poepfauna

We verlaten de grazende kudde en zoeken
elders in het gebied naar sporen die de
aanwezigheid van de grazers verklappen.
We komen langs een ondiepe stierenkuil,
waar een macho tijdens de bronst blijkbaar
last had van zijn hormonen en drang voelde
tot grondverzet. In de hei ontdekken we een
ielige grove den die door herhaald geknabbel
het bonsaistadium maar niet kan ontstijgen.
En verderop de onvermijdelijke koeienflats.
Fokko reageert enthousiast: 'Poep is super-
belangrijk. Door de vlaaien die de runderen
achterlaten verspreiden zij mineralen over
het terrein. En omdat deze beesten niet zoals

in de veehouderij met medicijnen ontwormd worden, vinden we veel specifieke diersoorten die op en in de poep leven, oftewel poepfauna. Al die beestjes spelen een nuttige rol bij de afbraak van de poep en maken de mineralen weer voor het ecosysteem beschikbaar. Via de micro-organismen in de bodem komen die vervolgens weer in de plant.'

Toekomst

De adviseur begrazing durft wel een voorspelling te doen waar deze grootschalige extensieve begrazing in Nationaal Park Veluwezoom – waarbij de beheerder in hoge mate de sturing loslaat – op termijn heen gaat. Erhart: 'Je ziet hier op de hei de dennetjes opschieten. Verderop in het bos worden de jonge loofboompjes opgegeten.

Opmars van de grote grazers – hoe het begon

Pootje voor pootje kwamen de grote grazers vanaf de jaren 70 onze natuurgebieden binnengeslopen. Heel geleidelijk en meestal zonder er veel ruchtbaarheid aan te geven, want vooral op het platteland waren de reserves groot. Schapen in de natuur waren geen probleem, die lopen er al eeuwen en waren ooit onlosmakelijk verbonden met het landbouwsysteem op de arme zandgronden. Maar bij runderen en paarden gingen de wenkbrauwen omhoog, temeer als het om 'wilde' (lees: bij boeren niet-gangbare) rassen ging.

De beheerders zijn dik tevreden over hun onbezoldigde snoeiers en maaiers, die wel raad weten met het door stikstofdepositie en hemelwatersurplus steeds geiler groeiende gewas. Al helemaal in perioden van krimpende beheerbudgetten en bij natuurontwikkelingsprojecten werden grote grazers graag geziene gasten. Ook bij het publiek, want dat ziet eindelijk eens grote, fotogenieke beesten van nabij. Kunt u zich nog herinneren wanneer u tijdens een natuurtocht voor het eerst oog in oog stond met zo'n roodharige en breedgehoornde Schotse hooglander, of dat nieuwsgierige konikpaarden u de doorgang beletten?

Inmiddels zijn we vijftig jaar verder, veel ervaring wijzer en hebben beheerders en onderzoekers erg veel geleerd. Veel van hun kennis is nu opgetekend in het ruim 1,5 kilo wegende boek *Begrazing in Nederlandse en Vlaamse natuurgebieden*, een zeer informatief en toegankelijk boek, ook voor de geïnteresseerde leek. Het geeft inzicht in hoe een scala aan grazers planten benut en hoe het landschap daarop reageert. Door talrijke prima gekozen foto's en beschrijvingen van veertien begraasde gebieden nodigt het boek zelfs uit om buiten beter naar begrazing te kijken.

Dat zijn natuurlijke ontwikkelingen en dit begrazingssysteem dat op de h ontwikkeling komt en dat in het bo gaten gaan vallen. Hier op de Velu zandgronden verlopen die process zaam, maar in de Gelderse Poort g in sneltreinvaart. Mijn conclusie: a voor rewilding (en dus 'loslaten' va en tegelijkertijd de bestaande afwi van bos en heide wilt behouden, d je niet lukken.'

Hoe een gebied er uiteindelijk uitzi alles te maken met de balans tusse grasgroei en hoeveel de grazers et de dieren sneller dan de planten g zal het landschap opener worden. C zal een beperkte consumptie door leiden tot verruiging en uiteindelijk plantaardige productie verschilt ja aanzienlijke variaties in temperat uren zonlicht en neerslag. Dat ma lastig om een goede balans te vind Erhart: 'Als bijsturen wenselijk is,

in de veehouderij met medicijnen ontwormd worden, vinden we veel specifieke diersoorten die op en in de poep leven, oftewel poepfauna. Al die beestjes spelen een nuttige rol bij de afbraak van de poep en maken de mineralen weer voor het ecosysteem beschikbaar. Via de micro-organismen in de bodem komen die vervolgens weer in de plant.'

Toekomst

De adviseur begrazing durft wel een voorspelling te doen waar deze grootschalige extensieve begrazing in Nationaal Park Veluwezoom – waarbij de beheerder in hoge mate de sturing loslaat – op termijn heen gaat. Erhart: 'Je ziet hier op de hei de dennetjes opschieten. Verderop in het bos worden de jonge loofboompjes opgegeten.'

Opmars van de grote grazers – hoe het begon

Pootje voor pootje kwamen de grote grazers vanaf de jaren 70 onze natuurgebieden binnengeslopen. Heel geleidelijk en meestal zonder er veel ruchtbaarheid aan te geven, want vooral op het platteland waren de reserves groot. Schapen in de natuur waren geen probleem, die lopen er al eeuwen en waren ooit onlosmakelijk verbonden met het landbouwsysteem op de arme zandgronden. Maar bij runderen en paarden gingen de wenkbrauwen omhoog, temeer als het om 'wilde' (lees: bij boeren niet-gangbare) rassen ging.

De beheerders zijn dik tevreden over hun onbezoldigde snoeiers en maaiers, die wel raad weten met het door stikstofdepositie en hemelwatersurplus steeds geiler groelende gewas. Al helemaal in perioden van krimpende beheerbudgetten en bij natuurontwikkelingsprojecten werden grote grazers graag geziene gasten. Ook bij het publiek, want dat ziet eindelijk eens grote, fotogenieke beesten van nabij. Kunt u zich nog herinneren wanneer u tijdens een natuurtocht voor het eerst oog in oog stond met zo'n roodharige en breedgehoornde Schotse hooglander, of dat nieuwsgierige konikpaarden u de doorgang beletten?

Inmiddels zijn we vijftig jaar verder, veel ervaring wijzer en hebben beheerders en onderzoekers erg veel geleerd. Veel van hun kennis is nu opgetekend in het ruim 1,5 kilo wegende boek *Begrazing in Nederlandse en Vlaamse natuurgebieden*, een zeer informatief en toegankelijk boek, ook voor de geïnteresseerde leek. Het geeft inzicht in hoe een scala aan grazers planten benut en hoe het landschap daarop reageert. Door talrijke prima gekozen foto's en beschrijvingen van veertien begraasde gebieden nodigt het boek zelfs uit om buiten beter naar begrazing te kijken.

Dat zijn natuurlijke ontwikkelingen. Het zit in dit begrazingssysteem dat op de hei bosontwikkeling komt en dat in het bos flinke gaten gaan vallen. Hier op de Veluwe zandgronden verlopen die processen langzaam, maar in de Gelderse Poort gebeurt het in sneltreinvaart. Mijn conclusie: als je kiest voor rewilding (en dus 'loslaten' van sturing) en tegelijkertijd de bestaande afwisseling van bos en heide wilt behouden, dan gaat dat je niet lukken.'

Hoe een gebied er uiteindelijk uitziet heeft alles te maken met de balans tussen de grasgroei en hoeveel de grazers eten. Eten de dieren sneller dan de planten groeien, dan zal het landschap opener worden. Omgekeerd zal een beperkte consumptie door de dieren leiden tot verruiging en uiteindelijk bos. De plantaardige productie verschilt jaarlijks door aanzienlijke variaties in temperatuur, aantal uren zonlicht en neerslag. Dat maakt het lastig om een goede balans te vinden.

Erhart: 'Als bijsturen wenselijk is, dan kan de

'Als je kiest voor rewilding en tegelijkertijd de bestaande afwisseling van bos en heide wilt behouden, dan gaat dat je niet lukken'

natuurbeheerder een sterker sturende vorm van begrazing kiezen waarmee hij wél vlot kan inspelen op de veranderende omstandigheden. Denk aan anders afrasteren waarbij dieren een gebied intensiever of minder intensief begrazen, variëren in aantal dieren en aanvullend beheer als maaien of boompjes trekken.'

Wildheid

Kiest een natuurbeheerder ervoor om met begrazing de natuur de vrije hand te geven, dan moet hij accepteren dat er ook dingen gebeuren die hij liever niet wil, bijvoorbeeld verlies van een fraai bloemrijk graslandje of afname van een gewenste broedvogel, zegt

Erhart. Een doel als 'vergroting van de biodiversiteit' of 'behoud van waardevolle leefmilieus' (voor Natura 2000) kan dus botsen met 'meer natuurlijkheid'. 'Jammer genoeg bestaat voor het laatste weinig waardering in het huidige natuurbeleid en natuurbeheer', reageert Erhart. 'Een natuurlijke kudde waarin paarden of runderen zelf hun partner kiezen en zich zonder tussenkomst van de mens kunnen voortplanten en hun verdere leven leiden, wordt door veel natuurbeheerders niet gewaardeerd. Dat is toch gek?' Toch denkt hij dat er beheerders zijn die het wél belangrijk vinden, zoals Natuurmonumenten. 'Maar geld speelt ook een rol en daarom moeten ze luisteren naar de subsi-

diegever, de provincie. Die is niet tegen begrazing, maar kijkt in de waardering primair naar doelsoorten en habitattypen. Denk aan het rigide keurslijf van Natura 2000.'

Bijna terug bij de auto mijmert Fokko zo op een slagboom nog even verder over waardevol hij deze kudde Veluwe hooglanders vindt. 'Het feit dat de kudde al zo lang, ruim veertig jaar, onafgebroken in gebied leeft, hier is opgegroeid, is geschilderd en elke vierkante meter van het terrein goed kent ...' Plotseling is zijn aandacht elders. Hij spitst zijn oren en blikt boven. Vier donkere vogels vliegen met piepjes hoog boven de hei. 'Beflijsters, ik al dacht.' Je bent ook vogelaar in harenieren of je bent het niet.

Begrazing in Nederlandse en Vlaamse natuurgebieden, Praktijk en achtergrond
Fokko Erhart e.a., uitgever Pictures Publishers, ISBN 9789492576774, € 39

ie kiest voor rewilding en tegelijkertijd de bestaande wisseling van bos en heide wilt behouden, dan gaat je niet lukken'

beheerder een sterker sturende vorm
grazing kiezen waarmee hij wél vlot
spelen op de veranderende omstandig-
Denk aan anders afrasteren waarbij
een gebied intensiever of minder
ef begrazen, variëren in aantal dieren
vullend beheer als maaien of boom-
ekken.'

heid
en natuurbeheerder ervoor om met
ing de natuur de vrije hand te geven,
bet hij accepteren dat er ook dingen
ren die hij liever niet wil, bijvoorbeeld
van een fraai bloemrijk graslandje of
e van een gewenste broedvogel, zegt

Erhart. Een doel als 'vergroting van de bio-
diversiteit' of 'behoud van waardevolle leef-
milieus' (voor Natura 2000) kan dus botsen
met 'meer natuurlijkheid'. 'Jammer genoeg
bestaat voor het laatste weinig waardering in
het huidige natuurbeleid en natuurbeheer',
reageert Erhart. 'Een natuurlijke kudde
waarin paarden of runderen zelf hun partner
kiezen en zich zonder tussenkomst van de
mens kunnen voortplanten en hun verdere
leven leiden, wordt door veel natuurbeheer-
ders niet gewaardeerd. Dat is toch gek?'
Toch denkt hij dat er beheerders zijn die het
wél belangrijk vinden, zoals Natuurmonu-
menten. 'Maar geld speelt ook een rol en
daarom moeten ze luisteren naar de subsi-

diegever, de provincie. Die is niet tegen
begrazing, maar kijkt in de waardering
primair naar doelsoorten en habitattypen.
Denk aan het rigide keurslijf van Natura
2000.'

Bijna terug bij de auto mijmert Fokko zittend
op een slagboom nog even verder over hoe
waardevol hij deze kudde Veluwe hoog-
landers vindt. 'Het feit dat de kudde al zo
lang, ruim veertig jaar, onafgebroken in dit
gebied leeft, hier is opgegroeid, is gesocia-
liseerd en elke vierkante meter van het
terrein goed kent ...' Plotseling is zijn aan-
dacht elders. Hij spitst zijn oren en blik naar
boven. Vier donkere vogels vliegen met ijle
piepjes hoog boven de hei. 'Beflijsters, wat
ik al dacht.' Je bent ook vogelaar in hart en
nieren of je bent het niet.

*Begrazing in Nederlandse en Vlaamse
natuurgebieden, Praktijk en achtergronden,
Fokko Erhart e.a., uitgever Pictures
Publishers, ISBN 9789492576774, € 39,95*